

**KARAHANLI TÜRKÇESİNDE
TASARLAMA KİPLERİNİN
KİPLİK İŞLEVLERİ**

ASLI ZENGİN

YAYIN NO: 1165

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE TASARLAMA KİPLERİNİN KİPLİK İŞLEVLERİ
Aslı Zengin

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 50417

1. Basım: Şubat 2024

ISBN: 978-625-8274-65-3

Editör: *Sibel Kandilli*

Kapak: *Fikri Zengin*

Baskı-Cilt: *Meteksan Matbaacılık ve Teknik San. Tic. A.Ş.*
Beytepe Köyü Yolu No: 3 Bilkent 6800 Çankaya/Ankara

Matbaa Sertifika No: 46519

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul

Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx)

bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	7
KISALTMALAR	9
GİRİŞ	11
1. Çalışmanın Amacı, Kapsamı, Yöntemi	11
1.1. Çalışmanın Amacı	11
1.2. Çalışmanın Kapsamı	11
1.3. Çalışmanın Yöntemi	12
2. Kip ve Kiplik	13
2.1. <i>Kip</i> Hakkındaki Görüşler	13
2.2. <i>Kiplik</i> Hakkındaki Görüşler	15
3. Karahanlılar	13
3.1. Karahanlıların Kökeni ve Tarihi	16
3.2. Karahanlı Türkçesi ve Bu Dönem Eserleri	19
İNCELEME	23
1. Şart Kipi	23
1.1. <i>-sA</i> Şart İşaretleyicisinin Yapısı ve Kökeni Hakkındaki Görüşler	23
1.2. <i>-sA</i> Şart İşaretleyicisi mi, Zarf-Fiil Eki mi?	25
1.3. Eski Türkçe Dil Devresinde Şart İşaretleyicisi <i>-sA</i> 'nin Durumu	26
1.4. Karahanlı Türkçesi Metinlerinde Şart İşaretleyicisinin Durumu	27
1.5. <i>-sA</i> Morfemli Cümlelerin İşlev Açısından İncelenmesi	29
1.5.1. Şart İşlevi	31
1.5.2. Kuvvetli Şart İşlevi	32
1.5.3. İstek İşlevi	34
1.5.4. Emir İşlevi	37
1.5.5. Gereklilik İşlevi	38
1.5.6. Akıbet İşlevi	39

1.5.7. Şartsızlık İşlevi.....	40
1.5.8. Uyarı İfadesi.....	40
1.5.9. Açıklama İşlevi.....	41
1.5.10. Kesinlik İşlevi.....	42
1.5.11. Sebep-Sonuç İşlevi.....	43
1.5.12. Amaç-Sonuç İşlevi.....	44
1.5.13. Meydan Okuma İşlevi.....	45
1.5.14. Varsayım-Tahmin İşlevi.....	46
1.5.15. Zaman İşlevi.....	47
1.6. Cümle Öbeğini Yükseltme, Ön Plana Çıkarma İşlevi.....	49
1.6.1. Özne Göreviyle Kullanılan Yapılar.....	49
1.6.2. Nesne Göreviyle Kullanılan Yapılar.....	52
1.6.3. Yer Tamlayıcısı Göreviyle Kullanılan Yapılar.....	54
1.6.4. Cümlelerin Zarfı Göreviyle Kullanılan Yapılar.....	55
1.7. -sA Şart İşaretleyicisinin Fiilimsi Göreviyle Kullanımı.....	58
1.7.1. İsim-fiil Fonksiyonunda.....	58
1.7.2. Sıfat-fiil Fonksiyonunda.....	58
1.7.3. Zarf-fiil Fonksiyonunda.....	59
Ara Değerlendirme.....	60
2. Gereklilik Kipi.....	62
2.1. Gereklilik İşaretleyicili Cümlelerin İşlev Açısından İncelenmesi.....	65
2.1.1. Gereklilik İşlevi.....	66
2.1.2. Zorunluluk İşlevi.....	68
2.1.3. Nasihat İşlevi.....	70
2.1.4. Kendi Kendine Telkin İşlevi.....	73
2.1.5. Tembih İşlevi.....	73
2.1.6. Kesinlik İşlevi.....	74
2.1.7. Amaç-Sonuç İşlevi.....	74
2.1.8. Dikkat Çekme İşlevi.....	75
2.1.9. Danışma-Soru Sorma İşlevi.....	76
2.1.10. Açıklama İşlevi.....	77
2.1.11. Emir İşlevi.....	78
Ara Değerlendirme.....	78

3. Emir Kipi.....	80
3.1. Eski Türkçe Dil Devresinde Emir Kipi.....	82
3.2. Karahanlı Türkçesinde Emir Kipi.....	82
3.3. Emir Kipi Morfemli Cümlelerin İşlev Açısından İncelenmesi.....	90
3.3.1. Emir İşlevi.....	90
3.3.2. İstek İşlevi.....	96
3.3.3. Rica İşlevi.....	100
3.3.4. Dua ve Yalvarma İşlevi.....	100
3.3.5. Cesaretlendirme İşlevi.....	102
3.3.6. Temenni İşlevi.....	103
3.3.7. Nasihat İşlevi.....	106
3.3.8. Uyarı İşlevi.....	109
3.3.9. Dikkat Çekme İşlevi.....	110
3.3.10. Nezaket İşlevi.....	111
3.3.11. Meydan Okuma İşlevi.....	111
3.3.12. Çaresizlik İşlevi.....	111
3.3.13. Açıklama İşlevi.....	112
3.3.14. Danışma-Soru Sorma İşlevi.....	114
3.3.15. Niyet-Tasarlama İşlevi.....	115
3.3.16. Kabullenme İşlevi.....	116
3.3.17. Sitem-Kızgınlık İşlevi.....	117
3.3.18. Vaatte Bulunma İşlevi.....	117
Ara Değerlendirme.....	118
4. İstek Kipi.....	119
Ara Değerlendirme.....	122
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA.....	125

ÖN SÖZ

Türk dili, öteden beri milletin hareketli yaşam tarzının bir sonucu olarak fiil bakımından zengin bir dildir. Türk dilinin en eski devrelerinden başlayarak cümle yapılarını ele aldığımızda fiillerin bolca kullanıldığı, bazen sadece yüklemden ibaret yapılarla karşılaşırız. Cümlelerde anlatılmak istenen zamanın ve bahsedilen şahsın fiil kök veya gövdesine yüklenmesi sonucu zamana ve şahsa bağlı *yüklem* yapıları ortaya çıkar. Zaman ve şahıs dışında bazen de sadece tasarlanan bir şekil fiile yüklenmiştir.

İşte bu kitapta, Orta Türkçe dil devresinin ilk eserleri niteliğinde olan *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Atebetü'l-Hakayık* isimli eserlerde yer alan tasarlama kipleri ve bu kiplerin kiplik işlevleri incelenmeye çalışılmıştır.

Tasarlama kipleri şart, gereklilik, emir ve istek kipleri olarak dört kategoriye ayrılır. Her bir kipin, adını aldığı temel işlevi dışında birtakım kiplik işlevleri bulunur. Bu işlev zenginliği, bir yönüyle dilin ifade zenginliğinin de göstergesidir.

Giriş bölümünde çalışmanın amacı, kapsamı ve yöntemi üzerinde durulmuş, kip-kiplik kavramları ile Karahanlı Türkçesi dil devresi ve çalışmada incelenen eserler hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

İnceleme bölümünde şart, gereklilik, emir ve istek kipleri sırasıyla ele alınmış, her bir kip hakkında bilgi verilmiş ve bu kiplerin Karahanlı dil devresinden önceki kullanılışları incelenmiştir. Ardından Karahanlı dil devresinde kaleme alınmış olan *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Atebetü'l-Hakayık* isimli eserlerde bu kiplerin kiplik işlev alanları incelenmeye çalışılmıştır. Her bir kiple ilgili incelemelerin ardından *Ara Değerlendirme* bölümüne yer verilmiş, böylece ortaya çıkan sonuçlar kısaca paylaşılmıştır.

Sonuç bölümünde, ulaşılan sonuçlar maddeler hâlinde verilmeye çalışılmıştır. *Kaynakça* bölümünde sahayla ilgili istifade edilen eserlerin künyeleri verilmiştir.

Bu çalışma esnasında benden yardımlarını esirgemeyen, doktora tezimden itibaren beni Karahanlı Türkçesi sahasında çalışmaya sevk eden kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Özcan TABAKLAR'a, eserin redaksiyonunda yardımlarını esirgemeyen değerli dostum Dr. Ümran ERDOĞAN'a, kapak tasarımını yapan sevgili eşim Fikri ZENGİN'e, Bilge Kültür Sanat yayınevinin yetkililerine ve bilhassa Editörleri Sibel KANDİLLİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Dr. Aslı ZENGİN

KISALTMALAR

<i>age.</i>	Adı geçen eser
<i>AH</i>	Atebetü'l-Hakayık
<i>B</i>	Batı yüzü
<i>BK</i>	Bilge Kağan Yazıtı
<i>bk.</i>	Bakınız
<i>C.</i>	Cilt
<i>ev.</i>	eviren
<i>DLT</i>	Dîvânu Lugâti't-Türk
<i>G</i>	Güney yüzü
<i>İKPO</i>	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
<i>K</i>	Kuzey yüzü
<i>KB</i>	Kutadgu Bilig
<i>KT</i>	Kül Tigin Yazıtı
<i>M</i>	Maytrisimit
<i>S.</i>	Sayı
<i>TIEM</i>	Türk ve İslam Eserleri Müzesi

GİRİŞ

1. Çalışmanın Amacı, Kapsamı, Yöntemi

1.1. Çalışmanın Amacı

Geleneksel dil bilgisi çalışma yöntemlerinde biçimsellik ön plandadır. Ancak dil bilimi çalışmalarında işlev odaklı çalışmalar dikkat çekicidir. Biçimler, çeşitli gramer kategorileri ile sınırlandırılırken, işlevin semantiğe bağlı olarak sınırsız olması durumu söz konusudur.

Bu çalışmada Karahanlı Türkçesi metinlerinde geleneksel morfolojik işaretleyicilerin kullanımı ile tespit edilen kipler, semantik düzlem yani cümle bağlamını, sözlüksel işaretleyicileri ve yüklem anlamını da dâhil eden işlevsel dil bilimi metodları kullanılarak kiplik işlevleri bakımından incelenmeye çalışılacaktır.

1.2. Çalışmanın Kapsamı

Çalışma *Giriş*, *Şart Kipi*, *Gereklilik Kipi*, *Emir Kipi*, *İstek Kipi* ve *Sonuç* olmak üzere altı (6) ana bölümden oluşmaktadır. *Giriş* bölümünde *kip-kiplik kavramları*, *Karahanlıların Kökeni ve Tarihi*, *Karahanlı Türkçesi ve Bu Dönem Eserleri* hakkında kısaca bilgi verilmiştir. *Şart Kipi* adını taşıyan ikinci bölümde *-sA Şart İşaretleyicisinin Yapısı ve Kökeni Hakkındaki Görüşler*, *-sA Şart İşaretleyicisi mi, Zarf-Fiil Eki mi?*, *Eski Türkçe Dil Devresinde Şart İşaretleyicisi -sA'nin Durumu*, *Karahanlı Türkçesi Metinlerinde Şart İşaretleyicisinin Durumu* dört (4) ana başlık altında incelenmiştir. Ardından *-sA Morfemli Cümlelerin İşlev Açısından İncelenmesi* başlığı altında şart kipinin kiplik işlevleri tasnif edilerek örneklerle açıklanmıştır. Şartlı birleşik cümle yapısı oluşturan bu cümlelerde yan cümlenin ana cümlenin hangi ögesi olduğu ile ilgili olarak da *Cümle Öbeğini Yükseltme*, *Ön Plana Çıkarma İşlevi* başlıklı bir incelemeye yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca *-sA Şart Kipinin*

Fiilimsi Göreviyle Kullanımı üzerinde de durulmuştur. *Gereklilik Kipi* adını taşıyan üçüncü bölümde gereklik kipi ekinin tarihî süreçte geçirdiği şekil ve anlam değişiklikleri üzerinde durularak incelemeye konu olan eserlerde gereklik işaretleyicilerinin kiplik işlevleri tasnif edilip örneklendirilmiştir. *Emir Kipi* başlığı altında Karahanlı dil devresine kadar emir kipi işaretleyicilerinin durumu değerlendirilmiş ve emir işaretleyicilerinin kiplik işlevleri tespit edilmeye çalışılmıştır. *İstek Kipi* bölümünde ise Batı Türkçesinde istek kipi işaretleyicisi olan -A'nin, Karahanlı Türkçesi dil devresinde -gA(y) biçiminde gelecek zaman fonksiyonundaki kullanımının dışına çıkmadığı yani henüz müstakil bir istek işlevine sahip olmadığı üzerinde durulmuştur.

Çalışma, Karahanlı Türkçesi dil devresinden günümüze ulaşan, dönemin dil özelliklerini yansıtan ve kiplik alanına dair yeterli malzeme sağlayacağı düşünülen üç (3) esere dayanmaktadır: *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Atebetü'l-Hakayık*. Tasarlama kiplerinin kiplik işlevlerinin ortaya konulması amaçlandığından, Kur'an'ın satır altı çevirilerinde cümle birliklerinin tespiti noktasında oluşan güçlükler dolaısıyla bu dil devresine ait olduğu düşünülen iki Kur'an tercümesi çalışmaya dâhil edilmemiştir.

1.3. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada öncelikle *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Atebetü'l-Hakayık*'ta tasarlama kipi işaretleyicileri taşıyan örneklerin tümünün tespiti yapılmış, sonra bunlar kiplik işlevleri açısından tasnife tabi tutulmuştur. Elde edilen malzemenin nicel bakımdan fazla olması sebebiyle çalışmanın hacmini mümkün mertebe sınırlandırabilmek için örnekleme yöntemi tercih edilmiştir.

Bu bağlamda öncelikle klasik dil bilgisi metotlarından faydalanılarak tespit edilen şart, gereklik, emir ve istek işaretleyicileri cümledeki ana işlevleri ve işlevsel dil bilimi kuramlarının ilkeleri dikkate alınarak kiplik işlevleri bakımından incelemeye tabi tutulmuştur.

2. Kip ve Kiplik

2.1. *Kip* Hakkındaki Görüşler

Fiiller hareket, iş, oluş bildiren kelime türleridir. Fiillerin kök veya gövdelerine getirilen çekim ekleri sayesinde karşıladıkları iş, oluş veya hareket, cümle içerisindeki diğer cümle unsurlarına bağlanır. Sözelimi *yaz-* fiil türünden bir kelimedir. Bu kelimeye gelecek zaman bildiren *-acak* ve teklik 1. şahıs bildiren *-m* eklerini eklediğimizde *yazacağım* şekli ortaya çıkar. Kelime bu hâliyle dahi anlamlı, şahsa ve zamana bağlı bir cümle oluşturur.

Çekimli bir fiilde fiil kök veya gövdesi, şekil ve zaman eki, şahıs eki olmak üzere en az üç öge vardır (Türkyılmaz, 2019: 13). F. Türkyılmaz'ın *şekil* olarak ifade ettiği bu gramer kategorisi, pek çok dil bilgisi kitabında da *kip* terimi karşılığında kullanılmıştır.

Sözlük anlamı itibarıyla *kip* isim olarak “örnek, kalıp”; sıfat olarak “sağlam olan; uygun ve tıpatıp gelen” anlamlarındadır. Karahanlı Türkçesi dil devresi metinlerinden itibaren takip edebildiğimiz *kipi* kelimesi de kelimenin sözlük anlamına dayanan, *-i* teklik 3. şahıs iyelik eki kalıplaşmasıyla *kip* kelimesinden türemiş bir kelimedir. (*kip* “ölçü, kalıp, denk” > *kip+i* > *kibi* > *gibi*) (Korkmaz, 2018: 36).

Terim anlamı itibarıyla *kip*, “fiil kök veya gövdesinin gösterdiği oluş ve kılışın zaman ve şahıs kavramlarına bağlı olarak ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisi” (Korkmaz, 1992: 103); “eylemin belirttiği oluş karşısında konuşucunun tutumunu, bir başka deyişle salt bildirmeyle mi yetindiğini, yoksa bir yorumda mı bulunduğunu, istek, dilek, koşul, gereklilik, buyruk mu anlattığını gösteren eylem biçimlerinin özelliği” (Vardar, 1980: 103) şeklinde açıklanır.

Türkiye Türkçesi ile ilgili dil bilgisi kitaplarında da *kip* kategorisi terim anlamına uygun biçimlerde ancak *zaman* kategorisinden çok da ayrıştırılmadan tanımlamalara tabi tutulmuştur. Buna göre “Onaylı-onaysız bir anlatım veya soru içinde kavranılan bir eylemi değişik şekillerde düşünürüz, bu şekiller düşünüşümüzün kipleridir. Gerçek ola-

rak var olduğunu veya olmadığını, kılındığını veya kılınmadığını bildiğimiz eylemleri bildirmel (indicatif) kipi ile anlatırız. Sanımızı, isteğimizi, yargılamaktan çıkardığımız sonuçları dilemel (optatif) kipi ile anlatırız” (Emre, 1945: 451); “kip yahut şekil, fiil kök veya gövdesinin ifade ettiği hareketin ne şekilde yapıldığını veya olduğunu gösteren gramer kategorisidir. Fiil kiplerinin hepsi yalnız kip veya şekil göstermez; bunların bazıları aynı zamanda, zaman da ifade ederler. Yani fiil kipleri kip kategorisinden başka zaman kategorisini de karşılarlar” (Ergin, 1962: 125); “eylemlerde belirli bir zamanla birlikte konuşanın, dinleyenin ve hakkında konuşulunun tekil ya da çoğul olarak belirtilmiş biçimi” (Hatipoğlu, 1969: 63); “fiil kök veya gövdelerinin zaman ve tarzlara göre türlü morfeşlerle yani eklerle girdikleri kalıplara, uyumlara *kip* denir” (Ediskun, 1993: 73); “zaman ve tarz bölümlerine göre kurulmuş çekim toplulukları” (Banguoğlu, 1995: 457); “eylemler, zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girer. Bu biçimlerin her birine *kip* denir” (Gencan, 2001: 304). Bu tanımlamalar kip ve zaman kategorisini ayırmadığından araştırmacılar arasında tartışmalara sebep olmuştur.

Kipleri “zaman” kavramından bağımsız olarak düşünen araştırmacıların tanımları ise, “*Kip*, kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen ve kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir” (Korkmaz, 2009: 569), “Eylemin bildirdiği devinimin, oluşun, kılınışın konuşan açısından ne tarzda, ne yolda yansıtıldığını gösterir” (Aksan, 2009: 101).

A. Dilaçar’a göre *kip*, “fiilin gösterdiği sürecin hangi koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulamdır.” (Dilaçar, 1971: 106). A. Dilaçar bu düşüncelerden hareketle kiplerin sayısının verilemeyeceğini çünkü ruh durumlarının sayısınca *kip* olabileceğini belirtmiştir. A. Dilaçar (1971), ilgili makalesinde *şüphe kipi*, *bağımlılık kipi*, *hayret kipi*, *yakarma kipi*, *yasaklama kipi*, *hayret kipi*,

düzen nizam kipi vb. birçok başlıkta *kip* anlayışını ifade etmeye çalışmıştır (s. 107-109).

Çeşitli dil bilgisi kitaplarında kipler, genellikle ikiye ayrılmış olarak incelenmiştir:

1. Bildirme Kipleri
2. Tasarlama Kipleri

Bildirme ve tasarlama kipleri adı altında toplanan kipler, zaman bildirme ve bildirmeme noktasında da epeyce tartışılmıştır. Araştırmacıların bir kısmı bildirme kiplerinin hareketin zamanını belirttiğini, tasarlama kiplerinin ise bir zaman bildirmeyip birtakım şekiller ifade ettiğini savunmaktadırlar. Yaygın görüş ise bildirme kiplerinin zaman bildirmekle birlikte tasarlama kiplerinin de zaman bildirebileceği yönündedir (Korkmaz, 2009: 647; Karahan, 1994a: 53; Özdemir, 1967: 186; Üstünova, 2004: 685). K. Üstünova *Dilek Kipleri ve Zaman Kavramı* başlıklı makalesinde, dilek kiplerinin kurdukları cümlelerde zaman ifade eden sözcükler olmaksızın gelecek zamanı işaret ettiklerini hatta geçmiş zamanın da hikâye ve rivayet çekimlerinde bulunduğunu belirtmiştir (2004: 685). K. Bilgegil de dilimizin başlıca zamanlarını 1. hâli ifade eden şimdiki zaman, 2. geleceği ifade eden gelecek zaman, emir, gereklilik, istek kipleri, 3. geçmişini ifade eden *di*'li geçmiş, *miş*'li geçmiş zamanları, 4. hepsini kavrayan geniş zaman, 5. anlamındaki fazaiyeye göre zamanı değişen dilek-şart kipi şeklinde vererek tasarlama kiplerinin zamanı işaret ettiği görüşünü ifade etmiştir (Bilgegil, 2009: 264).

A. Dilaçar ise konuyla ilgili: “Geniş zaman kipi, gelecek zaman kipi demekle de birbirinden tamamıyla ayrı olan zaman ve kip ulamlarını birbirine karıştırmış oluyor; kip’in zamanları olabilir fakat zaman kipi olamaz” (Dilaçar, 1973-1974: 166) der.

2.2. *Kiplik* Hakkındaki Görüşler

Kiplik kategorisi, tanımları bakımından dahi epeyce çelişkiler barındıran bir konudur. Konu üzerinde çalışmalar yapan bazı araştırmacı-

ların tanımlamaları şu şekildedir: Hirik, “Konuşurun bir olay ya da durum karşısındaki ruh durumu (*İng. mood, mode*) olarak tanımlanabilecek olan kipi, zaman kavramından tamamen soyutlamak ve ayrı bir kategori olarak ele almak gerekmektedir. Kipin sözcedeki işaretleyicileri olan kiplikler, konuşurun aktardığı olay ya da durum karşısındaki ruh hâlini yansıtan, tutumunu belirten bir dil bilgisi kategorisidir.” (2013: 141) şeklinde tarif ederken Demir, kipliğin dille ifade edilebilen anlamları çeşitli yönlerden inceleyen bir semantik alan olduğu kanısındadır (2008: 18).

Kiplik, sadece yüklem üzerinde bulunan işaretleyici morfemlere bağlı bir kategori değildir. Cümlede geçen herhangi bir kelime veya zarflar gibi görevli kelimeler de *kiplik* işaretleyicileri olabilir.

“Türkçede *kip (mood)* ve *kiplik (modality)* arasında bir ayırım yapılmamıştır. İki farklı kullanım da yalnızca *kip* olarak adlandırılmıştır. Çekim sırasında konuşucunun tutumunu, yani salt bildirmeye mi yettiğini yoksa bir yorumda mı bulunduğunu; *istek, dilek, şart, gereklilik, emir* mi anlattığını gösteren anlatım biçimlerine *kip* adı verilir. Fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini bildiren ve ruh durumunu, kişiye özel duyguları, niyeti, isteği belirten dil bilgisine ait bir sınıf ise *kipliktir*. Kiplik kullanımı için konuşucu atanmışları değil, seçilmiş biçimleri kullanır. Seçim konuşucuya aittir. Sınır ise kipteki gibi dört kullanım ile sınırlı değildir. Her ne kadar sınırsız olmasa da konuşucu Türkçede zaman eki olarak bilinen eklerden birini seçerek; *ihtimal, belirsizlik, belirlilik, küçümseme, kesinlik, tahmin, sonradan farkına varma, şaşırma, övünme, söylenti, şüphe, alışkanlık, niyet, söz verme* anlamlarını dinleyiciye vermek için kullanabilir” (Benzer: 2008, 181-182).

3. Karahanlılar

3.1. Karahanlıların Kökeni ve Tarihi

Doğu Karluk yabgusu Bilge Anucur, 840 yılında Uygurların yıkılışı üzerine kendisinin Afrasiyap (Alp Er Tonga) soyundan geldiğini

taķı tilve munduz **kiři** bu bilin

ayıtmadı beglerke açsa tilin (KB 963)

ayıtmadı beglerke tilin açsa {kişi} tilve munduz

“Yine bil ki, kendisine bir şey sorulmadan, beylerin huzurunda konuşan adam da deli ve ahmaktır.”

bu az söz ol ol kim ayıtmışķa öz

cevab birse sözke yanıt kılsa söz (KB 1006)

ol kim ayıtmışķa öz cevap birse sözke yanıt kılsa {söz} bu az söz

ol

“Az söz ise, sorulduğu zaman söylenen ve bir ihtiyacı karşılayan sözdür.”

meñgelig buđun kim bu yañlıđ bege

meñgelig **beg** ol kılsa buđnu yiđi (KB 1789)

buđnu yiđi kılsa {beg} meñgelig

“Böyle bir beye sahip olan halk bahtiyardır; halkının iyiliğini isteyen bey, dirayetli bir beydir.”

sözüg sözlemese sađ altun sanı

bakır boldı tildin çıkarsa anı (KB 1916)

sözlemese {sözüg} sađ altun sanı

“Söylenmeyen söz som altın sayılır; ağızdan çıkınca, bakır olur.”

1.7.3. Zarf-fiil Fonksiyonunda

Bu tür kullanımlar, şart işaretleyicisiyle kurulmuş yan cümlenin zarf görevinde kullanımını da sağlamıştır:

teñgizdin çıkarmasa yinçü kiři

kerek yinçü bolsun kerek say taşı (KB 212)

“İnsan inciye denizden çıkarmadıkça, o, ister inci olsun ister çakıl taşı, fark etmez.”

ne kim işler erse tükelin küder /
tükegli tükese inişke yanar (KB 1050)

“Her şey kendi kemalini bekler; tam kemale erişince, tekrar zevale başlar.”

Ara Değerlendirme

Karahanlı Türkçesi dil devresinin incelemeye konu olan metinlerinde şart işaretleyicisi almış yapılar kiplik işlevlerine göre incelenmiş ve on beş (15) işlev tespit edilmiştir. Bunlar: *Şart*, *kuvvetli şart*, *istek*, *emir*, *gereklilik*, *akıbet*, *şartsızlık*, *uyarı*, *açıklama*, *kesinlik*, *sebep-sonuç*, *amaç-sonuç*, *meydan okuma*, *varsayım-tahmin* ve *zaman* işlevleridir.

Kutadgu Bilig'de, tespit edilen bu işlevlerin tamamına tesadüf edilmiştir. *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *şart*, *varsayım-tahmin* ve *zaman* işlevlerine rastlanmıştır. *Atebetü'l-Hakayık*'ta ise *şart*, *akıbet*, *sebep-sonuç* ve *zaman* işlevleri görülmüştür. *Şart* ve *zaman* işlevi her üç (3) eserde ortaktır. *Şart işlevi*, şart kipinin en eski ve temel işlevi olarak üç (3) eserde vardır. Eski Türkçe (Göktürkçe-Uygurca) dil devresinde de tespit edilen *zaman işlevi* incelenen üç (3) eserde de görülmüştür.

Karahanlı Türkçesinde şart işaretleyicisi *-sA*, *Kutadgu Bilig*'de çokluk 2. şahısta kullanılmamıştır. Teklik 1. ve 2. şahıslarda ekleşmemiş şahıs zamirleri ile tespit edilmiştir. Çokluk 3. şahısta ise *-sA*, *+lAr* çokluk ekiyle *-sAlAr* şeklindedir. *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Atebetü'l-Hakayık*'ta teklik 2. ve 3. şahıs dışında görülmemiştir. Teklik 2. şahısta ekleşmemiş şahıs zamiriyle tespit edilmiştir. *Atebetü'l-Hakayık*'ta teklik 2. şahısta iyelik menşeli şahıs zamiriyle kullanılmıştır.

Şart işaretleyicisi *-sA*, şartlı birleşik cümle yapıları oluşturmuştur. Yan cümlenin, ana cümledeki gizli öznenin açıklayıcısı durumunda olduğu bazı yapılara tesadüf edilmiştir. Bunun dışında yan cümlenin, ana cümlenin doğrudan öznesi olduğu yapılar da görülmüştür. Bu cümlelerde *sA* şart işaretleyicileri isim-fiil fonksiyonunda kullanılmıştır. Bu cümlelere *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-Hakayık*'ta rastlanmıştır.